

РЕЦЕНЗИЯ

от проф. д.ф.н. Албена Георгиева, ИЕФЕМ – БАН

за дисертационния труд на **Божидар Ивайлов Първанов**

на тема **„Характеристика и динамика на пространствата в селището при традиционната българска семейно-родова обредност (XIX – средата на XX век)“**

за присъждане на образователната и научна степен **„доктор“**

Професионално направление: 3.1. „Социология, антропология и науки за културата“

Божидар Първанов завършва висше образование в СУ „Св. Климент Охридски“ по специалността *Етнология*, бакалавърска степен (2015 г.), и получава образователно-квалификационна степен „магистър“ в програма „Етнология и културна антропология“ (2017 г.). От 2018 до 2022 г. е докторант към катедра „Етнология“ в същия университет. От 2018 г. е уредник в Националния етнографски музей към ИЕФЕМ – БАН, където се включва активно в подготовката на повече от 17 изложби и участва в над 7 проекта. Има 4 самостоятелни публикации в научни издания и 2 в съавторство.

Дисертацията му се състои от 280 с., разпределени в увод, четири глави, заключение и приложения. В *Увода* се изяснява актуалността на поставената за обсъждане тема, като се очертава амбицията на труда „да определи не *какво означават*, а *как се обозначават* пространствените единици в ритуала“ (с. 8). Представени са предметът и обектът на изследването, хронологичните му граници и географски обхват, поставените цели и задачи, концепции и перспективи.

Първата глава се съсредоточава върху преглед на научния дискурс по темата за културните измерения на категориите *пространство* и *място*. Направен е обзор на начина, по който се разглежда проблемът за пространството в българската етнографска наука – утилитарна употреба на определени места, от една страна, както и местата като метафорични форми на митологични топоси, от друга. Подчертан е засиленият интерес в последно време към социо-културната роля на пространството в съвременното общество. Уточнени са понятия като *традиционна* и *фолклорна* култура и отношението между тях. Изяснена е необходимостта от настоящото изследване като опит да се акцентира

върху проблеми, които са останали встрани от фокуса на българската етнология. Предложени са разсъждения върху понятието *традиция* и нейния хронологичен обхват в български условия и са проследени различни философски и културологични идеи за *пространство* и *място* и за отношенията, в които влизат помежду си. Очертан е научният дебат върху сакрализацията на пространството и неговото културно усвояване чрез ритуала и митологичния език, както и проекциите, които ритуалното пространство има върху социалната организация. Тази въвеждаща глава създава необходимия теоретичен контекст и е отправна точка при по-нататъшното задълбочаване на авторските разсъждения и анализи по поставената в дисертацията тема.

Втора глава е посветена по-конкретно на структурно-функционалната динамика на пространствата и местата в механизма на ритуалните практики. След като уговаря отношенията между мит, пространство и ритуал, авторът се насочва към изясняване на моделите за мисловно овладяване на пространството и към културните аспекти при неговата символизация. Важна отправна точка е направената констатация, че „с понятието *дом* в една или друга степен са съотнесени всички важни категории, свързани с представата за света изобщо“ (с. 97). По-нататък е отделено внимание на структурните и функционалните свойства на обредите и ритуалите, като е посочено, че в традиционната култура реално е онова, което може да бъде съотнесено с определен жизнено важен за общността прецедент. Посочена е многостранността на ритуала във функционално отношение и е очертана ритуалната роля на пространствата. Авторът е извел основни ориентири за по-нататъшните си разсъждения по темата: „символно-репрезентативната роля на пространството се опира преди всичко на формализираните принципи на поведение и пребиваване, които намират своята кулминация в ритуала“ (с. 126); наличието на пространства с „извънреден знаков потенциал“ (с. 127); „Друга особеност, която отделя концептуално сакралните места от останалите е липсата на битово-техническо предназначение при тях – те се схващат и спрягат единствено като *свещени*. Естествено, трябва да имаме предвид, че утилитарните пространства, за да бъдат ритуално функционални, би трябвало да притежават конкретно свойство, което може да се преосмисли и имплементира в ритуала“ (с. 127).

И тази глава, както и предходната, предлага теоретични наблюдения от различни направления, които изясняват концепции и идеи за културното

усвояване на пространството и за неговото символично включване в човешкия светоглед и дейност посредством митични разкази и обредност. Предложените наблюдения са доста умозрителни и абстрактни и на места се усеща липсата на конкретни примери, които да създадат по-осезаема картина и да очертаят контурите на явленията, които авторът има предвид.

Трета глава се насочва към класификацията и ритуалната роля на пространствата в българската фолклорна култура. Най-напред е разгледана пространствената структура на българското селище и прилежащото му землище, като е посочено, че „маниерът, по който се очертават землищните граници може да има едновременно ритуално сакрализирано и чисто прагматично значение“ (с. 138). Проследени са видовете селища и прилежащите им площи, а след това е обърнато внимание на сакрализацията и ритуалната функция на пространства и места в селското землище, като гробище, църква, оброци, извори, аязми, вековни дървета, пътища, кръстопътища, селски синор. Очертани са ритуалните практики обредно заораване, родов и общоселски курбан (събор, черква), кръстоноше. В следващ раздел кръгът се стеснява към двора и дома, като се представени ограденото дворно пространство, жилището и прилежащите му стопански постройки, както и неговата вътрешна уредба и покъщнина: огнище, водник, долапи, полици, одъри, миндери, сандъци, софра, иконостас.

Ритуалната роля на отделните места и пространства в българската родова и семейна обредност е разгледана най-напред в обичаите при строеж на ново жилище. Проследено е как се определя мястото за строеж, полагането на основите, завършването на строителната дейност и встъпването в новия дом. По-нататък се очертават маркираните пространства при родово-фамилните обичаи – стопановата гозба, засягаща отделно семейство и жилището му и най-често свързана с огнището или с друго място от имота му, и оброкът, който може да е фамилен, родов или общоселски, свързан е с лековит извор, дърво или друга забележителност и е маркиран от паметник. И на двата типа празници се приготвя кръвна жертва – курбан, който се споделя от участниците. В края на главата са споделени наблюдения върху местата и пространствата в семейната обредна традиция: вътрешното пространство на дома при раждането, определени знакови места при кръщаване, пътят и различната посока на движение на младоженеца и булката при сватбата, отново път при погребението. Тази глава очертава емпиричния материал като отправна точка при анализа в следващата, която цели

да очертае изследователски модел на функционирането и значенията на ритуалните пространства в българската фолклорна култура.

В *четвърта глава* се формулират принципите на пространствената символизация: функционално-организиращ и качествено-асоциативен, като се представя и съществуващата динамика между тях. Посочва се човешкото тяло като мярка и присъствие в ритуалното пространство и се обръща внимание на концептуализирането на пространствата и местата по отношение на обредния контекст. Накрая са набелязани изследователски хоризонти при анализа на ритуалното пространство в българската култура. Изведени са „два основни модела на заявяване и утвърждаване на пространствения символизъм – динамичен и статичен, които кореспондират с мотивите на *прехода/извървения път* и *зрителното/умозрителното окачествяване*“ (с. 237). Направено е наблюдението, че „в процеса на разгръщане на ритуала битуват едновременно „две пространства“ – *утопично* и *локално-непосредствено*“ (с. 238). Посочена е обвързаността на пространствения символизъм с културната памет и е изказано обобщението, че в българската народна култура ритуалният процес е „пространствено ориентиран“, което се проявява в устойчивата символна употреба на определени места от дома и селището. Очертан е знаковият потенциал на утилитарните пространства, които могат да станат символно значими по време на ритуала. От друга страна са сакралните места, чиято религиозна и духовна стойност е постоянна величина и се интегрира, но не се променя от ритуалните действия. Предложени са разсъждения за съответствието между мита и ритуала.

Заклучението сумира основните опорни точки на направеното изследване, като поставя и акценти. „На първо място, обозначаването и осмислянето на пространствените измерения зависи пряко от комбинацията между елементи и концепции, изграждащи колективната памет, както и нейното вмъкване в една традиционна програма на поведение“ (с. 245). Втора опорна точка на труда е „представянето на спецификите и връзките между мита, пространството и ритуала“ (пак там). Посочено е, че „в определени случаи пространството заема централна ритуална роля, докато при други неговата функция е по-скоро факултативна“ (с. 248). Накрая са формулирани приносите на дисертацията.

Трудът на Божидар Първанов е цялостен и завършен и показва успешно навлизане в темата и добра теоретична подготовка и осведоменост. Авторът показва умение и склонност към абстрактни и философски разсъждения, които му помагат да изгради обобщен концептуален контекст, в който да разположи проучваните явления от българската традиционна култура. Понятия и концепции са внимателно обговорени и са огледани от различни страни и възможни аспекти. Направени са уместни и коректни наблюдения и връзки между отделни елементи и практики във фолклорната култура. Открити са онези символни значения, които изграждат или преобразуват пространството в значимо от светогледна и ритуална гледна точка. Показана е трансформативната роля на обредните действия и социализиращата и интегративна функция на включените в тях места и пространства. Изложението е последователно и логично, езикът е ясен и точен. В текста има известни повторения, както и не много на брой правописни грешки (най-видимите са при употребата на пълен и кратък член и при краесловно ѝ за единствено и множествено число).

Като приемам с одобрение и задоволство предложените от автора разсъждения и изводи, бих искала да посоча също някои въпроси и бележки.

Като фолклорист, обучен още през студентските си години на теренна работа, и убеден, че теренът е отправна точка за всяка тема в етнологията, се питам коя е причината Божидар Първанов да не се позовава на лични теренни наблюдения?

Друг въпрос, който се открие при четенето на труда, е: защо при позоваването на сватбената и погребалната обредност никъде не се споменава и не се концептуализира изричното настояване на респондентите – и мои лични в теренната ми работа, но и в документираните от други изследователи материали – че и сватбеното, и погребалното шествие не може да се върне по пътя, по който е дошло – съответно до църквата за венчавката и до гробището за погребването. Това изискване ясно показва, че тези шествия описват своеобразен символичен кръг, който се затваря в дома. При това този кръг задължително трябва да премине през вода (река), като граница между световете.

При разсъжденията на автора за отношението между мит и легенда, може би е добре да се вземат предвид и моите разработки по темата, още повече че се отнасят конкретно до ролята на легендата в българската фолклорна култура като мит и че в тях съм предложила разсъждения доколко легендарното пространство

е едновременно обозримото *свое* познато пространство, което обаче концептуално е и универсално, равнозначно на света изобщо¹.

Ще си позволя да възразя на изказаното от автора мнение в бел. 57 на с. 202: „Обратното движение – *отдясно-наляво*, респективно противоположно на посоката на слънцето и часовниковата стрелка, се приема като елемент с вредоносен и негативен характер и се прилага в такъв тип магически действия (Mencej 2014: 201-202; 204-205). Поради тази причина смятаме, че тази форма на движение, която срещаме в този пример от българската традиция е резултат от две възможни явления – неправилно документиране от страна на изследователя или изменение, вследствие на отпадане на тази представа от фолклорния мироглед“. Всъщност в нашата фолклорна култура посоката, в която се кади за здраве обичайно е тъкмо обратната на часовниковата стрелка (обикновено назовавана *надясно и навътре*). Това е и посоката на хорото. Обратното движение, по посока на слънцето и часовниковата стрелка, е посоката на божествата и свръхестествените сили и това е посоката, когато се кади за мъртвите или пък се осъществява контакт с тях, както е на първото великденско хоро, изпълнявано от жени на песен и наляво. Разбира се, трябва да изтъкна, че, макар и рядко, на терен като дясна и „за здраве“ посока са ми показвали и посоката на часовниковата стрелка.

Бележките и въпросите ми не са по същество и не намаляват високата оценка на положения труд и на постигнатия резултат в дисертацията на Божидар Първанов. По темата са направени необходимият брой публикации. Авторефератът отразява коректно съдържанието на текста.

Казаното до тук ми позволява убедено да препоръчам на Божидар Първанов да бъде присъдена образователната и научна степен „доктор“ за дисертационния му труд „Характеристика и динамика на пространствата в селището при традиционната българска семейно-родова обредност (XIX – средата на XX век)“.

16 май 2022 г.

проф. д.ф.н. Албена Георгиева

¹ Албена Георгиева. Етиологичните легенди в българския фолклор. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1990, както и първият раздел „Граници и специфика на фолклорните разкази“ в: Албена Георгиева. Разкази и разказване в българския фолклор. София: „Фигура“, 2000.